زانكۆی سلێمانی

كۆماری كوردستان

ئامادەكردنی :

شانيا لوقمان محمد

بەشی جوگرافيا

قۆناغی (يەكەم) ئێواران

بە سەرپەرشتی :

د . كەمال تاهير ڕەشيد

2020 -2019

پێشەکی

لەم ڕاپۆرتەماندا باسی ڕووداوە سیاسیەکانی کۆماری کوردستان و بەرەوپێشچوونی خاکی کوردستان دەکەین , لەگەڵ باسکردنی کەسایەتییەکی دیاری کۆمارەکە کە دەستێکی بالای هەبووە لە دامەزراندنی کۆماری مەهاباد , هەروەها لەگەڵ دامەزراندنی کۆمەڵەیەك بە ناوی (کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان) (ژێ کاف) , وە باسکردنی یەکێتی سۆڤیێت وە ڕووخانی کۆمارەکە بەهۆی بەهێزی دبلۆماسی ئێران و کەم ئەزموونی سەرکردەکانی کۆمارەکە , هەروەها نەبوونی هەستی نەتەوایەتی لە نێوان هۆزە کوردەییەکان.

کۆماری کوردستان (کۆماری مەهاباد)

ئەگەر لە سەرەتادا پێناسەیەك بۆ کۆماری کوردستان بکەین دەڵێین : کۆماری کوردستان یان (کۆماری مەهاباد) لە (2) ڕێبەندانی ساڵی (2646) ی کوردی بەرامبەر بە (22) ی ژانوێی ساڵی (1946) لە ڕۆژهەلاتی کوردستان لەسەر دەستی

حزبی (دیموکراتی کوردستان) دامەزێنرا و پێشەوا (قازی محەمەد) وەك سەرۆك کۆمار سوێندی یاسایی خوارد , دەوڵەتێکی کوردی کەم تەمەنبوو کە لە سەدەی بیستدا و لەدوای (کۆماری ئارارات) لە تورکیا دامەزرا .

پایتەختەکەی شاری (مەهاباد) بووە کە دەکەوێتە باکوری خۆرئاوای ئێران , دامەزراندن و لەناوچوونی کۆمارەکە بەشێك بوو لە قەیرانی ئێران , ئەو ململانێیەی لە نێوان ئەمریکا و سۆڤییەتدا هەبوو کە (جەنگی سارد) ی لێکەوتەوە , پێشینە ل مانگی ئابی (1941) ڕا پەڕینێکی جەماوەری کۆنترۆڵی ناوچە کوردییەکانی لە دەستی حوکمەتی ناوەندی ئێران دەرکرد , لە شاری(مەهاباد) کە زۆرینەی دانیشتوانەکەی کوردن کۆمیتەیەکی لە کەسانی چینی ناوەند بە پشتگیری سەرۆك خێڵەکان دەسەلاتی ناوچەییان گرتە دەست , پارتێکی سیاسی بە ناوی (کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان) کە کورتکراوەکەی (ژێ کاف) دامەزرێنرا .

قازی محەمەد سەرۆکی بنەماڵەی قازی , بە سکتێری پارتەکە هەڵبژێردرا , هەرچەندە کۆمارەکە بە فەرمی ڕانەگەیەندرا تا مانگی کانونی یەکەمی (1945) , کۆمیتەکە بە سەرکردایەتی (قازی محەمەد) ناوچەکەیان بەڕێوە ئەبرد بە لێهاتووی و سەرکەوتنێکی بەرچاوەوە کە بۆ ماوەی (5) ساڵ تا ڕوخانی کۆمارەکە دێژەیی هەبوو .

بۆچوونی سۆڤیێت

هێزەکانی سۆڤیێت و بەریتانیا لە کۆتاییەکانی ئابی (1941) ئێرانیان داگیرکرد دیارە سۆڤیێت لە باکورەوە بەگشتی دوودڵبوون لە ئیدارەی کوردی هێزیان لە نزیك مەهاباد دانەنا وتەنانەت نێردراوێکی مەدەنی ئەوتۆیان نەنارد بۆ ئەوەی کاریگەری گەورە دروست بکات , لە ڕێگەی چالاکی دۆستانەوە وەك (دابینکردنی کەرەستەی گواستنەوە , دەرکردنی سوپای ئێرانی , کڕینی تەواوی بەرهەمی توتنەکەیان) پاڵپشتی ئیدارەکەی قازییان دەکرد , لەلایەکی ترەوە کوردەکان زۆر ئیدارەی کوردیان ئەبەزاند لەیەر ئەوەی ڕەتیان کردەوە ببنە بەشێك لە کۆماری دیموکراتی (فارس) ئازەربایجان , هەروەها دژی ڕاگەیاندنی کۆماری سەربەخۆی کوردی بوون .

قازی محەمەد

پێشەوا قازی محەمەد کوڕی قازی عەلی کوڕی میرزا قاسم کوڕی میرزا ئەحمەدە , لە ساڵی (1901) ی زایینی لە شاری مەهاباد لە دایك بووە , دایکی لە تیرەی (فیزوللاَ بەگ) ییە کە ئەولنیش لە مێژەوە ناویانگێکی گرنگیان بووە لە ولاَتی موکریاندا .

پێشەوا لە (21) ی مارت (1947) بە دەستی زاڵمانی ئێران لە مەهابات و لە مەیدانی (چوارچرا) بە سێدارە درا لەگەڵ هاوڕێکانی,لە پێناوی ئەوە بیر و باوەڕەی کە لەگەڵ خوێنیاندا تێکەڵبوو , وە لەسەر ئەو سوێندەی لە کاتی خۆیدا خواردی کە تا دوا هەناسەی لەگەڵ خەڵکدا بێت , هەموو علومی ئاینی تەواو کردبوو وە هەر لە سنوری ئەو علومانەدا نەوەستابوو بەڵکو لە زانیاری نوێدا دەستێکی بالاَ و پایەیەکی بەرزی هەبوو , وە لە خوێندنەوەی پەڕاوی بێگانە درێخی نەدەکرد , تەنانەت زمانی ڕوسی و ئینگلیزی بە گفتوگۆ خوێندۆتەوە و زانیوە .[1]

لەو سەردەمەدا کە بۆ یەکەمجار قوتابخانەی تازە لە مەهاباد کراوەتەوە قازی محەمەد کراوە بە سەرۆکی فەرهەنگی ئەو ناوچەیە بێ ئەوەی یارمەتی و موچە لە میری وەرگرێت , و خەڵکی زۆر هاندەدا بۆ فێربونی زانیاری و هەموو جۆرە هونەرێك , پیاوێکی پێشکەوتو و دڵپاك بوو , بەرهەڵستی عەشیرەت گیری زۆر بە توندی کردووە

[1] چەند لاپەڕیەك لە مێژووی گەلی کورد لە ڕۆژهەلاَتی کوردستان . ن/ د. یاسین سەردەشتی .. لا/ 162

بەو بۆنەیەوە زۆر جار دەرەبەگەکان دوژمنایەتیان لەگەڵ کردووە , چونکە هەرگیز لایەنی ڕەنجبەران و جوتیارانی کوردی بەرنەدەدا و گیانی دیموکراتی و نیشتیمان پەروەری کاری گرنگی کردبووە سەر هەست و بیر و باوەڕی .بنەماڵەی قازی محەمەد هەر لە سەرەتای شەڕی جیهانی یەکەمەوە ناوبانگیان دەرکردووە لە موکریاندا .

قازی محەمەد لە دوایدا بەهۆی چالاکی و وریایی خۆیەوە توانی ئەم دەسەلاتە مەعنەوییە سەرانسەری کوردستانی ئێرانی پێبگرێتەوە , ئەم بنەماڵەیە بەلای زۆربەی کوردەکانەوە بەڕێز و خۆشەویست بوون پیاوی هەڵکەوتوو و ناوداریان زۆر بووە وەك (میرزا فەتاحی قازی) کە لە پێناوی هێنانی یاسای دەستوری (مەشروت) دا زۆر تێکۆشاوە بەو بۆنەیەوە ماوەیەکی زۆر لە تاران لە زینداندا بەند کراوە , چونکە لە دژی ڕژێمی دیکتاتۆری ئەو سەردەمە خەباتی کردووە , پێشەوا هەر لەسەر ڕێڕەوی باوك و باپیرانی بەردەوام بوو وە ڕابردووی خاوێنی ئەوان پاڵی پێوەنا کە زیاتر لە ڕێی ولاتی کوردستان تێکۆشان بکات , لەساڵی (1938) کە (قازی عەلی) باوکی کۆچی دوایی کرد ئەرکی سەرشانی زیاتر ببوو وە کرا بە قازی مەهاباد , لە ڕاستیدا هەرچەندە بە میراتبوو , بەلاَم خۆی زۆر شایستەی ئەو پایەیە بوو و توانی بە شێوەیەکی ڕێك و پێك فەرمانەکانی جێبەجێ بکات .

دامەزراندنی کۆمارەکە

لە ئەیلولی (1945) قازی محمد و سەرکردە کوردەکانیتر سەردانی (تەبریز) یان کرد بۆ ئەوەی چاویان بە کۆنسوڵی سۆڤێت بکەوێت , بۆ دەربارەی پشتگیری کردنی کۆمارێکی نوێ لەوێشەوە ڕەوانەی (باکۆ , ئازەربایجانی سۆڤێت) کران , لەوێ ئاگادار بوونەوە و لەوەی پارتی دیموکراتی ئازەربایجان لە هەوڵی ئەوەدایە کە دەست بەسەر ئازەربایجانی ئێراندا بگرێت .

لە (10) ی کانونی یەکەمدا پارتی دیموکراتی ئازەربایجان دەستی بەسەر پارێزگای ئازەربایجانی ڕۆژهەلاتدا گرت کە پێشتر بە دەستی سوپای ئێرانەوە بوو , قازی محەمەد بڕیاریدا هاوچەشنی ئەوە کارە دووبارە بکاتەوە لە (15) کانونی یەکەمدا (کۆماری مەهاباد) ی کوردی دامەزرێنرا , لە (22) ی کانونی دووەمی (1946) قازی محەمەد دامەزراندنی کۆماری مەهابادی ڕاگەیاند [2] .

[2] کۆماری کوردستان .مهاباد 1946 لە ڕووی یاسای گشتی نێو دەوڵتیەوە ن/ نەوزاد مجید - خدر سەرمۆردی . بلاَوکراوەی مەکتەبی بیرو هۆشیاری 2004 سلێمانی . لا/ 41 - ....

هەندێ لە ئاما نجەکانیان لە (مانیفێستۆك) ەدا بلاّو کرایەوە ئەمانەن : ئۆتۆنۆمی بۆ کوردانی ئێران لە چوارچێوەی دەوڵەتی ئێراندا , هەروەها زمانی کوردی بکرێتە زمانی ڕاگەیاندن و خوێندن و ئیدارە , هەروەها هەڵبژاردنی ئە نجومەنی پارێزگا بۆ کوردستان بە مەبەستی چاودێری دەوڵەت و بابەتە کۆمەلاّیەتییەکان , هەموو بەرپرسەکان لە خەڵمی ناوچەکە هەڵدەبژێردران , یەکێتی و برایەتی لەگەڵ خەڵکی ئازەربایجان یاسایەك ئەبێت کە بە یەك چەشن مامەڵە لەگەڵ کرێکار و کەسایەتییە بالاّکاندا بکات .

کابینەی کۆماری مهاباد

1-**حاجی بابە شێخ**	**سەرۆك وەزیر**
2- **محمد حوسنی سەیفی قازی**	**وەزیری شەڕ**
3- **محمد ئەمین موعینی**	**وەزیر کاروباری ناوخۆ**
4- **حاجی رەحمان ئاغای موهتەدی**	**وەزیری کاروباری دەرەوە**
5- **ئەحمەدی ئیلاهی**	**وەزیری ئابوری**
6- **ئیسماعیلی ئیلخانی زادە**	**وەزیری ڕێگاوبان**
7- **حاجی مستەفای داودی**	**وەزیری بازرگانی**
8- **مەحمودی وەلی زادە**	**وەزیری کشتوکاڵ**
9- **کەریمی ئەحمەدەین**	**وەزیری پۆست و تەلەگراف**
10- **مەنافی کەریمی**	**وەزیری ڕۆشنبیری**
11- **سەدیقی حەیدەری**	**وەزیری ڕاگەیاندن**
12- **خلیلی خوسرەوی**	**وەزیری کار** (سه)

[3] قازی محمد (کوردستان لە ساڵکانی 1941 1946) . ن/ حمیدرەزا جەلائی پور . و/ ئەحمەد ئیبراهیم وەرتی . چاپی دووەم 2006 . لا / 45

هەندێ لە کارەکانی کۆمای مهاباد

یەکەم : لە بواری سیاسیدا

ا- پەیوەندی نزیکی دۆستایەتی لە گەڵ کۆماری ئازەربا یجانی سۆڤیەت و یەکێتی سۆڤیەت دا .

ب- پێکهێنانی پەیوەندی دۆستانە لە گەڵ هێزە سیاسیکانی تری ئێران .

ج- ناساندنی کورد و (ح . د . ك)و کۆماری کوردستان بە بیروڕای گشتی لە ڕێگەی چا پەمەنی و ووتوێژی ڕۆژنامەییەوە .

د- ڕاکێشانی هەندێ هەواڵنێری بیانی بۆ کوردستان .

ز- بەرزکردنەوەی ئاڵای کوردستان و ڕەسمیەت دان بە مافە ڕەواکانی دۆزی گەلی کوردی ماف خوراو .

ە- بەرز کردنەوەی هەستی نەتەوایەتی و کوردایەتی بە شێوەیەکی گشتی و لە بار ، بە تاییەت دوای تێکشکانی شۆڕشەکانی شێخ محمود و ئیحسان نوری پاشا و سمکۆ.

دووەم : لە بواری دیموکراسیدا

ا-بەژداری پێ کردنی ژنان لە سیاسەتدا و دامەزراندنی یەکێتی ژنانی کوردستان .

ب - لە بەرچاو گرتنی مافی چینی زەحمەت کێشان و کرێکاران .

ج - دانانی یاسا و قانونی بەرێوەبردن تا ئەو ڕادەیەی گونجاوە و ئیمکانی هەبووە .

د - بایەخدان بە مافی کەمایەتیەکان بەتاییەت لە بواری فەرهەنگیدا .

ز - بەژداری پێکردنی هەموو چین و توێژەکان لەکاروباری حکومەتدا .

سێەم : لە بواری ئابوریدا

ا-ئازاد کردنی بازرگانی و دەرخستنی لە دەستی حکومەت .

ب - هەوڵدان بۆ بەرێوەبردنی شێوەی نوێی کشتوکاڵ و هێنانی تراکتۆر بۆ یەکەم جار بۆ کوردستان .

ج - دامەزراندنی پەیوەندی بازرگانی لە گەڵ ئازەربایجان و یەکێتی سۆڤیەت بە تایبەت بۆ فرۆشتنی توتن و خوری کەتیرە وە هێنانی هەندێ کاڵای تر بۆ کوردستان ( ) .

ڕووخانی کۆمارەکە

لە کاتێکدا کە (یەکێتی سۆڤیەت) ڕۆڵی زۆری هەبوو لە دامەزراندنی کۆماری ئۆتۆنۆمی ئازەربایینجان و کۆماری کوردستان , لەبەرئەوە وەستاندنی یارمەتی بۆ ئەم دوو کۆمارەش کاریگەری سەرەکی هەبوو لە ڕووخانی کۆماری ئازەربایینجان لە سەرەتادا وە کۆماری کوردستانیش لە دواتردا , هەروەها پشتگیریکردنی وڵاتە یەکگرتووەکان و بەریتانیاش لە دەوڵەتی ئێران هۆکارێکی تری بەهێزی لە ناوبردنی کۆمارەکە بوون , هەروەها لە (26) ی ئازاری ساڵی (1946) دا هێشتا لەشکرێکی کارامە لە کۆمار دروست نەببوو , ئەوە بوو چەکی قورس و کەسانی مەشق پێکراوی وەك پێویست نەبوون , بۆیە کاتێك ئامادەباشی لەشکری ئێران بۆ هێرشکردنە سەر کۆمار ئاشکرا بوو , (قازی محەمەد) داوای لە هۆزەکان کرد کە جەنگی بەرگری کردن بکەن , بەڵام زۆربەی هۆزەکان پشتیان تێکرد , هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ لاوازی هەستی نەتەوایەتی لە نێوان ئەم هۆزانە , لە پاڵ ئەمەشدا خراپی بار و دۆخی ئابوری هۆیەکی تری ڕووخانی کۆمارەکەبوو , بەهێزی دیپلۆماسیەتی ئێران و کەم ئەزمونی سەرکردەکانی کۆمارەکە لە ڕووی سیاسی و دبلۆماسییەوە هۆکارێکی تری ئەو چارەنوسەبوون کە توشی کۆماری کوردستان بوو .

لە ئە نجامی هێرشی ئێراندا نزیکەی (15000) کەس لە خەڵکی کورد دەکوژرێن و(15) سەرکردەی کۆماریش دوای دادگاییەکی ڕوکوشانە لە (31) ی ئازاری ساڵی (1947) لە گۆڕە پانی چوارچرا لە (شاری مەهاباد) لە سێدارە دەدرێن , لە نێویاندا پێشەوا (قازی محەمەد) سەرۆك کۆماری کوردستان بوو

---

[4] مهاباد و کورتە مێژوویەك . ن/ عمر باڵەکی . چاپخانەی و. ڕۆشنبیری . چاپی یەکەم . سلێمانی . لا/ 99 – 100 .

هۆكاری ڕووخانی كۆمارەكە

(ئارچیبالد بولۆچ رۆزفلت) كوڕەزای سەرۆكی پێشوی ئەمریكا , (تیۆدۆر ڕۆزڤلت) لە كتێبەكەیدا (كۆماری كوردی مەهاباد) دەڵێت كێشەی سەرەكی كۆماری مەهاباد ئەوەبوو كە كوردەكان پێویستیان بە سۆڤێت بوو تەنها چانسیان هێزی سوپای سور بوو , بەلاّم ئەم پەیوەندییە نزیكەكیان لەگەڵ (ستالین) و (سۆڤێت) وایكرد زۆربەی هێزی ڕۆژئاواییەكان پشتی ئێران بگرن .

قازی محەمەد هەرچەندە نكۆڵی لەو ڕاستییە نەئەكرد كە لە ڕووی داراییەوە پشتیان بە سۆڤێت بەستووە ئەوەی ڕەتئەكردەوە كە (پارتی دیموكراتی كوردستان) پارتێكی كۆمۆنیست بێت , ڕایگەیان ئەوە درۆیە كە دەسەلاّتدارانی سوپای ئێران دروستیان كردووە , جگە لەوەی ئاما نجەكانی خۆی بەزۆر جیاواز لەوانەی سۆڤێت لە قەڵەمدا .

هەروەها كۆمارەكە بەدەست چەند كێشەیەكی ناوخۆیی ئەیناڵاند جیاوازییەكی گەورە لە نێوان خەڵكی شار و خێڵەكییەكاندا هەبوو , وە هاوپەیمانێتییەكەیان بۆ مەهاباد لە دارِماندا بوو وەك چۆن پێشتریش ڕایگەیاندبوو , خێڵەكان و سەرۆكەكانیان تەنها لەبەر ئەو هاوكاری دراییو سەربازییانە پشتی قازی محەمەدیان دەگرت , كە لە یەكێتی سۆڤییێتەوە وەریدەگرت , هەندێكیتر لە خێڵەكان دڵیان بە بارزانییەكان نە ئەكرایەوە لەبەر ئەوەی نەیان ئەویست سەرچاوە و داهاتەكانیان لەگەڵ بەشبكەن , هەندێ لە كوردەكان ڕقیان لە مەهاباد بوو بە یەكێك لە (مارشاڵ) ەكانیشەوە كە ناوی (ئەمیر خان) بوو لە ڕووی داراییەوە مەهاباد نشوستی هێنا وە ئەوە وەك مەحاڵ وابوو كە مەهاباد لەڕووی داراییەوە هاوتا بێتەوە لەگەڵ ئێران .

دەرەنجام

تێگەیشتم لەوەی کە کۆماری کوردستان یان کۆماری مەهاباد , یەکێبوو لەو ڕووداو و بەرەو پێش چوونانەی گەلی کورد کە ڕوویدا لە مێژووی کوردایەتیدا کە تێیدا هەوڵی بەدەست هێنانی سەربەخۆیی گەلی کورد دراوە , بەڵام ناحەزانی گەلی کورد و ناحەزانی سەرکردەکانی گەلی کورد دووبارو بۆنە هۆی دواکەوتنی گەلی کورد و بەرەو پێش نەچوونی خاکی هەرێمی کوردستان , سەرەڕای ئەم ڕووداوانەش چەندین کەسایەتی ناودار و لێهاتوو دەرکەوتوون وە هەمیشە لە هەوڵی پاراستنی خاکی کوردستاندا بوون .

سەرچاوەکان

1 چەند لاپەڕیەك لە مێژووی گەلی کورد لە ڕۆژهەلاتی کوردستان . ن/ د. یاسین سەردەشتی ..

2 کۆماری کوردستان .مهاباد 1946 لە ڕووی یاسای گشتی نێو دەوڵتیەوە . ن/ نەوزاد مجید – خدر سەرمۆردی . بلاوکراوەی مەکتەبی بیرو هۆشیاری 2004

3. کتێبی (بابەتە کۆمەلایەتییەکان) پۆلی نۆیەمی بنەڕەتی

4. کتێبی (کوردۆلۆجی) لە نوسینی ژیلوان عبدالله هەڵەدنی .

5. کتێبی (پەیوەندییەکانی کۆماری کوردستان و کۆماری ئازەربایینجان) لە نوسینی (ڕیپچارد ئەی مۆبلی) وەرگێرانی (حەسەنی قازی) .

[6] قازی محمد (کوردستان لە ساڵکانی 1941 1946) . ن/ حمیدرەزا جەلائی پور . و/ ئەحمەد ئیبراهیم وەرتی .

7 مهاباد و کورتە مێژوویەك . ن/ عمر باڵەکی . چاپخانەی و. ڕۆشنبیری . چاپی یەکەم . سلێمانی .

8 https://ckb.wikipedia.org/wiki/%DA%A9%DB%86%D9%85%D8%A7%D8%B1DB%8C_%D9%85%DB%95%DA%BE%D8%A7%D8%A8%D8%A7%D8%AF_

9 https://m.facebook.com/485987541440999/photos/a.494016027304817/698981536808264/?type=3.